

BADIIY ASARLARNI O'RGATISHDA O'QUVCHILARNING TAHLILIIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING SINERGETIK XUSUSIYATLARI

Abdullayeva Feruza Nurillayevna

Buxoro davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim kafedrası professori, PhD.

feruzaabdullayeva186@gmail.com

Orcid: <https://orcid.org/0009-0001-2629-9077>

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining badiiy matnni tahlil qilish faoliyati sinergetik yondashuvning ochiqlik, o'zaro ta'sir va fikrning qayta tashkil topishi tamoyillari bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Ikkinchi sinf darsligidagi Zamira Ibrohimovaning «Suv va daraxt» ertagi misolida personajlarning o'zaro bog'liqligi, noto'g'ri ustunlik tasavvuri va sabab–oqibat zanjiri ko'rib chiqiladi. Mualliflik yondashuvi o'quvchining dastlabki hukmini badiiy voqeadagi o'zgarishlar va dalillar bilan qayta tekshirishga asoslanadi. Sinergetik tushunchalar tabiiy-ilmiy qonuniyatning bevosita isboti sifatida emas, pedagogik talqin uchun chegaralangan nazariy analogiya sifaida ishlatiladi.

Kalit so'zlar: sinergetik yondashuv, tahliliy tafakkur, sabab–oqibat, badiiy konflikt, muqobil talqin, boshlang'ich ta'lim, ertak.

Аннотация: В статье рассматриваются синергетические особенности развития аналитического мышления младших школьников при работе с художественным текстом. На материале сказки Замиры Ибрагимовой «Suv va daraxt» («Вода и дерево») анализируются взаимозависимость персонажей, ошибочное представление о превосходстве одного из них и изменение причинно-следственных связей. Авторская позиция основана на переходе от первоначального суждения ученика к его проверке событиями и текстовыми доказательствами. Синергетическая терминология применяется как ограниченная педагогическая аналогия, а не как утверждение о физико-математической природе литературного урока.

Ключевые слова: синергетический подход; причинный анализ; интерпретация; младшие школьники; литературный текст.

Annotation: The article interprets the development of analytical thinking in primary literary education through selected ideas of the synergetic approach: interdependence, openness and revision of understanding. Zamira Ibrohimova's Grade 2 tale Suv va daraxt (Water and Tree) provides a literary situation in which a claim of superiority is challenged by a change in the relationship between two characters. The proposed method guides pupils from initial judgements to causal explanation and

textual evidence. Synergetic concepts are treated as carefully delimited educational analogies rather than literal physical laws or experimentally proven classroom effects.

Key words: synergetic approach; causal reasoning; textual evidence; primary literacy; literary interpretation.

Badiiy asarni tahlil qilish o'quvchining matndan to'g'ri javob topishi bilan tugamaydi. Hikoya yoki ertakdagi qarama-qarshilikni sezish, voqealar orasidagi sababiy munosabatni tushuntirish va dastlabki xulosaga qayta murojaat qilish ham tahliliy tafakkurning zarur ko'rinishlaridir. Boshlang'ich sinfda bu amallar yoshga mos sodda savollar bilan boshlansa-da, ularning ichki mantiqi murakkab: bola matndagi ayrim hodisalarni alohida ko'rishdan ularni o'zaro bog'liq tizim sifatida anglashga o'tadi. Shu sababli metodik innovatsiya savollarni murakkab so'zlar bilan ifodalashda emas, balki o'quvchi fikrining qaysi dalil ta'sirida aniqlashishini ko'rsata olishda namoyon bo'ladi.

Sinergetik yondashuvning ta'limga tatbiqi haqidagi mulohazalar ham aynan shu jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. G. Xaken ishlab chiqqan sinergetika fizik va boshqa murakkab tizimlardagi o'zaro ta'sir, tartibning yuzaga kelishi hamda holat o'zgarishlari bilan bog'liq nazariy yo'nalishdir [2]. Pedagogik jarayonni uning barcha tabiiy-ilmiy belgilariga aynan tenglashtirib bo'lmaydi. Biroq o'quvchi, matn, tengdoshlarning mulohazalari va o'qituvchining savollari o'zaro ta'sir qiladigan muhit sifatida qaralganda, ochiqlik hamda fikrning qayta tashkil topishi g'oyalari metodik tushuntirish uchun samarali analogiya bo'lishi mumkin. Bizningcha, bunday analogiyaning qiymati murakkab terminlarni darsga olib kirishida emas, balki o'quvchi talqinidagi haqiqiy o'zgarishni kuzata olishidadir.

Mazkur fikr Zamira Ibrohimovaning ikkinchi sinf «O'qish savodxonligi» darsligiga kiritilgan «Suv va daraxt» ertagi asosida yoritildi [1]. Unda yonma-yon yashovchi Buloq va niholning ulg'ayishi, yo'lovchilarning Daraxtni maqtashi, Daraxtning o'zini boshqalardan ustun ko'rishi va Buloq oqimini o'zgartirgach daraxtning zaiflashib qolishi tasvirlanadi. Muallif badiiy voqeani oddiy pand-nasihat shaklida emas, bog'liqlik uzilganda yuzaga keladigan oqibat orqali rivojlantiradi. Daraxtning o'zini hamma narsadan ustun deb bilishi bilan uning yashashi uchun suvga muhtojligi o'rtasidagi ziddiyat asarning markaziy mazmunini tashkil etadi.

Darslikdagi mavjud topshiriqlar Daraxt nega Buloqni mensimaganini, Buloq oqimini nima sababdan o'zgartirganini va suv qaytmaganida nima bo'lishini so'raydi; o'quvchini ertakka yangi qahramon kiritish va muqobil yakun haqida o'ylashga ham undaydi [1]. Demak, sababiy tahlil va ijodiy fikrga yo'naltiruvchi savollar darslikning o'zida mavjud. Mualliflik qo'shimchasi bu savollarning mavjudligini yangilik deb ko'rsatishdan iborat emas. Biz taklif etayotgan talqin o'quvchining «kim kuchli?» degan ilk qarashini «kim kimga va nima jihatdan bog'liq?» degan yangi tushuncha

bilan to'qnash keltirish, so'ng qarashdagi o'zgarishni matn dalili asosida izohlashni tashkil etadi.

Ertak boshida nihol bilan buloqning bir vaqtda ulg'ayishi ikki jonzotning yonmayon hayotini tasvirlaydi. Daraxtning soyasi yo'lovchilarga orom beradi, buloqning suvi esa chanqoqni qondiradi. O'quvchi bu ikki foydani alohida sanab o'tishi mumkin, biroq ertakning asosiy masalasi ularning ajralgan holda mavjudligida emas. Buloq suvining daraxtga quvvat berishi uning ko'zga ko'rinmaydigan munosabatini ifodalaydi. Shuning uchun dastlabki suhbatda «Yo'lovchilar daraxtdan nima foyda ko'rgan?» savolidan so'ng «Daraxtning o'zi qaysi manbadan foyda ko'rgan?» deb so'rash maqsadga muvofiq. Bola tashqaridan yaqqol ko'ringan xizmat bilan yashash uchun zarur bo'lgan, dastlab e'tibordan chetda qolgan aloqani farqlay boshlaydi.

Qahramonlarning munosabati o'zgaradigan nuqta ham aynan shu yashirin bog'liqlikni inkor qilishdan boshlanadi. Yo'lovchilarning maqtovi Daraxtning o'ziga bahosini oshiradi, u Buloqni mensimay qo'yadi, so'ng o'zini hayotning yagona manbai sifatida ko'rsatishga urinadi. Bu yerda o'quvchilar qahramonning so'zi bilan ertakdagi haqiqiy vaziyat o'rtasida ziddiyat borligini aniqlashlari kerak. «Daraxtning fikri nimaga tayandi?» savoli maqtovlarni eslashga olib kelsa, «U nimani hisobga olmadi?» savoli suvning yashash uchun ahamiyatiga qaytaradi. Ikki savol o'rtasidagi o'tish bolaga xatoni tayyor nomlash emas, uning qanday yuzaga kelganini tushuntirish imkonini beradi.

Buloq oqimini o'zgartirgandan so'ng ertakdagi munosabat butunlay boshqacha tus oladi. Oldin odatiy ko'ringan suvning yo'qligi Daraxtning ahvolini og'irlashtiradi; barglarning qovjirashi uning ilgari sezilmagan qaramligini ayon qiladi. Bu voqeani sinergetik til bilan «burilish nuqtasi» deb tavsiflash mumkin, ammo bu fizik bifurkatsiyaning tajribaviy aniqlangan shakli emas. Pedagogik ma'noda burilish — o'quvchining ham, qahramonning ham oldingi tasavvuri yetarli emasligi ko'rinadigan lahzadir. Bizningcha, metodik jihatdan asosiy narsa shu nuqtaga nom berish emas, undan keyingi fikrlashni tashkil etishdir.

O'qituvchi matnni buloq oqimini o'zgartirgan joyda vaqtincha to'xtatib, «Daraxt bundan keyin nima sodir bo'lishini biladimi?» deb so'rashi mumkin. O'quvchilar turli taxminlar bildiradilar. Hikoyaning keyingi qismi o'qilgach, taxminlar qahramon ahvoli bilan solishtiriladi. Ayrim bola daraxt faqat xafa bo'ladi deb o'ylagan bo'lsa, boshqa bola uning so'lib qolishini aytishi mumkin. Bunda baholashning eng muhim savoli «kim darrov topdi?» emas, «qaysi voqea sizning fikringizga asos bo'ldi?» degan savoldir. Ana shu qayta murojaat tahliliy fikrning o'quvchi ongida qanday shakllanayotganini sezdiradi.

Ertak yakunida Daraxt hayotning hamkorlik bilan bog'liqligini tushunadi, Buloq yana avvalgi yo'nalishda oqadi. Biroq «hamkorlik yaxshi» degan bir jumla hikoyadagi badiiy ziddiyatni to'liq ochib bermaydi. O'quvchiga «Daraxt aynan nimani

yo'qotgach, o'z fikrini o'zgartirdi?» degan savol berilganda, xulosaning ichki sababiy asosi ko'rinadi. Daraxtning yangi fikri shunchaki birovning nasihatini tinglash natijasi emas, o'z hayotidagi hodisaning oqibatini sezish bilan bog'liq. Kintschning matni anglash haqidagi nazariy qarashlari voqealar aloqasidan yaxlit mazmuniy model qurish masalasiga e'tibor qaratadi [4]. Ushbu ertakni o'rgatishda ayni jarayon «maqtov — mensimaslik — oqimning o'zgarishi — zaiflashish — anglash» bog'lanishini tiklash orqali ifodalanadi.

Mualliflik talqinining yana bir xususiyati bolaning muqobil izohini inkor qilmasdan, uni dalil orqali aniqlashtirishdir. Masalan, Buloqning suvini boshqa tomonga burishini ba'zi o'quvchilar adolatli javob, boshqalari esa haddan tashqari qattiq chora sifatida baholashi mumkin. Har ikkala fikrni matnga qaytarmasdan qabul qilish adabiy tahlilni oddiy bahsga aylantiradi. Shu bois o'qituvchi «Buloq nega xafa bo'ldi?», «Bu qarorning Daraxtga ta'siri qanday bo'ldi?» va «Yakun nimani o'zgartirdi?» savollarini o'zaro bog'laydi. Shunda o'quvchi o'zi tanlagan munosabatni himoya qilish bilan birga, boshqa nuqtayi nazarni ham tushunishga o'rganadi.

Jamoaviy suhbatning ta'sirini ham sinergetik yondashuvga bevosita fizik jarayon sifatida bog'lash to'g'ri emas. Ammo o'quvchining birinchi javobiga tengdoshining dalili qo'shilganda yangi izoh tug'ilishi pedagogik kuzatuv uchun muhim. Palinskar va Braun tavsiflagan o'zaro o'qitish usulida savol berish, aniqlashtirish va umumlashtirishning o'quvchilarning tushunishiga ta'siri yoritilgan [5]. «Suv va daraxt» uchun bu g'oyani yoshga mos ikki kishilik suhbat tarzida qo'llash mumkin: biri Daraxtning fikrini, ikkinchisi Buloqning holatini matn asosida tushuntiradi; keyin ikkalasi ertakning asosiy munosabatini birgalikda bayon qiladi. Bunday hamkorlikning maqsadi hamma o'quvchini bir xil xulosaga majburlash emas, fikrlar uchrashuvidan mazmunli anglashni hosil qilishdir.

O'quvchining refleksiya qisqa bo'lishi mumkin: «Avval Daraxt eng kuchli deb o'yladim, keyin suv bo'lmasa yashay olmasligini bildim». Bu birinchi qarash bilan matndan kelib chiqqan keyingi qarash orasidagi farqni ko'rsatadi. Mazkur fikrning to'liqligi nutq hajmidan ko'ra sababiy izchillik bilan aniqlanadi. Shunga ko'ra sinergetik talqin biz uchun tayyor murakkab model emas, o'quvchining dalillar ta'sirida qayta tashkil topayotgan tushunchasini ifodalash vositasidir. Buning qanchalik samarali bo'lishini tasdiqlash uchun alohida sinf kuzatuvi va o'quvchi javoblari tahlili kerakligi saqlanadi.

«Suv va daraxt» ertagi boshlang'ich sinf o'quvchisida tahliliy tafakkurni rivojlantirishni personajlar o'rtasidagi yashirin bog'liqlikni ochish orqali tashkil etish mumkinligini nazariy jihatdan ko'rsatadi. Ertakdagi muammo kimgadir «yaxshi» yoki «yomon» degan baho berish bilan tugamaydi; uning markazida o'zaro ehtiyojni tan olmaslikdan kelib chiqqan ziddiyat yotadi. Mualliflik yondashuvida o'quvchi oldingi hukmni voqea oqibati bilan tekshiradi, muqobil izohlarni qiyoslaydi va yakuniy fikrini

dalil bilan asoslaydi. Sinergetik tamoyillar ushbu fikr o'zgarishini tushuntiruvchi ehtiyotkor metodologik analogiya vazifasini bajaradi. Uning pedagogik ahamiyati atama yangiligida emas, matn asosidagi tahlilning ichki harakatini ravshanlashtirishidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aydarova U. B. O'qish savodxonligi. 2-sinf, III qism. – Toshkent: Novda Edutainment, 2023. – 80 b. (Z. Ibrohimova, «Suv va daraxt», bosma 20–22-betlar).
2. Haken H. Synergetics: An Introduction. 3rd ed. – Berlin, Heidelberg: Springer, 1983. DOI: 10.1007/978-3-642-88338-5.
3. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Bayoz, 2022. – 304 b.
4. Rosenblatt L. M. The Reader, the Text, the Poem: The Transactional Theory of the Literary Work. – Carbondale: Southern Illinois University Press, 1978.
5. Duke N. K., Cartwright K. B. The Science of Reading Progresses: Communicating Advances Beyond the Simple View of Reading // Reading Research Quarterly. – 2021. – Vol. 56(S1). – P. S25–S44. DOI: 10.1002/rrq.411.
6. Nurillayevna A. F. Teaching Scientific Popular Articles in Mother Nili and Reading Literacy Courses //European journal of innovation in nonformal education. – 2022. – T. 2. – №. 3. – C. 47-50.
7. Palincsar A. S., Brown A. L. Reciprocal Teaching of Comprehension-Fostering and Comprehension-Monitoring Activities // Cognition and Instruction. – 1984. – Vol. 1(2). – P. 117–175. DOI: 10.1207/s1532690xci0102_1.